

IVAN BIČÍK

PROMĚNY GEOGRAFIE ZEMĚDĚLSTVÍ

I. Bičík: *Changes of agricultural geography*. – Geografie Sborník ČGS, 110, 2, pp. 91–102 (2005). – The paper deals with the position of agricultural geography in the system of geographical sciences and with the changes in orientation of main themes treated by new research and publication activities of this geographical sub-discipline. In the initial stages, description of reality prevailed in agricultural geography, then it went through the period of “business (commercial) geography“, then the main interest of agricultural geographers was concentrated at world agriculture typology issues and still later at land use. Since the end of the 1970’s, a shift from agricultural geography to rural geography has been evident. It corresponds with the trend of the shift of geography to a broadly conceived cultural or human geography. Since the 1990’s critical voices refusing an exaggerated sociologization of geographical themes in rural research have been growing. In that period, research has concentrated at globalization as topical process of the world economy. Recently, studies paying attention to environmental issues are more frequent.

Článek vznikl za podpory Výzkumného záměru MŠM 0021620831 „Geografické systémy a rizikové procesy v kontextu globálních změn a evropské integrace.“

1. Vymezení geografie

„Protože termín geografie znamená, a vždy znamenal, různou věc pro různé lidi v různém čase a místě, není žádné shody o obsahu nebo historii tohoto pojmu“ (Johnston, Gregory, Pratt, Watts, eds. 2001, s. 304). Jestliže takovou definici nalezneme v jednom z nejprestižnějších výkladových slovníků geografických pojmů současnosti je zřejmé, že stanovení objektu a předmětu zájmu tohoto vědního oboru může být obtížné nejen mezi geografů, ale tím spíše i mezi laiky.¹

O vymezení objektu studia geografie Hampl a Gardavský (1982, s. 11–12) uvádějí, že „...v geografii je vcelku ustálené a ověřené prostorové vymezení konkrétního objektu geografické vědy: geografický obal Země, resp. krajinná

¹ V laické veřejnosti je geografie spojována s obsahem prezentovaným na základní a střední škole předmětem zeměpis zdůrazňujícím doposud především funkci prostorové orientace a lokalizace základních přírodních a částečně i sociálně ekonomických složek a prvků krajiny. Uplatnění jednoduchého a přitom klíčového pojetí moderní geografie jako studia krajiny z hlediska interakce přírodních, sociálněekonomických a technických složek krajiny v čase naráží nejen na nepřipravenost učitelů i pomůcek zeměpisu na takové pojetí předmětu, ale i na současné snahy o zásadní přeměnu struktury předmětů základní školy a novou maturitu na školách středních (složenou ze školní a státní – písemné zkoušky), ale i na problematickou a zhoršující se hodinovou dotaci předmětu. V neposlední řadě absence diskuse o cílech a struktuře obsahu tohoto předmětu v základním a středoškolském všeobecném vzdělání, jakož i nepřipravenost vysokoškolských pracovišť geografie se touto problematikou podrobněji zabývat a hlavně nový obsah vtělit do přípravy a dalšího vzdělávání učitelů, výrazně brzdí modernizaci obsahu předmětu a je hlavní příčinou jeho současného kritického stavu na většině škol.

sféra, zahrnující litosféru, hydrosféru, dolní část atmosféry, pedosféru, biosféru a socioekonomickou sféru“. Na druhé straně však podle něj „nejednotné a prozatím nedostatečně přesné je vymezení předmětu geografie, to je těch struktur v krajinné sféře, jejichž poznání je specifickým cílem geografického zkoumání. Jednak to umožňuje zkoumat vyčerpávajícím způsobem jevy a vztahy v krajinné sféře, jednak pouze prostorové uspořádání různých jevů“ (Hampl 1982, s. 11-12). V současné době převládá pojetí založené na významovém rozlišení reálných struktur a na ně vázaných procesů, tedy studium vzájemných vztahů přírodních a sociálních jevů, formování regionálních komplexů.

Geografie studuje krajinu jako komplex vzájemných vztahů mezi přírodou a lidskými aktivitami od lokální po globální úroveň. Tyto vztahy se v čase i místem proměňují, proto se i krajina ve svém charakteru a strukturách a jejich prostorovém uspořádání mění. To bylo a je současně i příčinou poměrně dynamického vývoje geografických věd v posledním půlstoletí. Docházelo k posunu od studia dílčích jevů a tvarů jednotlivých složek krajinné sféry, původně především přírodních, později i složek sociálně ekonomických, ke studiu jejich dynamiky v čase a procesů, které tyto změny vyvolávaly. Tyto studie zaměřené na dílčí jevy a problémy představovaly jednodušší cíle, což vedlo k posílení schopnosti geografů podílet se na řešení určitých specifických dílčích problémů krajinné sféry, ale zároveň i k oslabení schopnosti opravdové geografické syntézy jak u geografů specialistů, tak i ve výchově učitelů geografie. Tento proces specializace na dílčí problémy a geografické disciplíny byl v naší geografii relativně silný, v podstatě však podobný vývoji geografie v řadě dalších zemí.

K pochopení tohoto vývoje v geografii je možné do určité míry použít jako příklad i vývoj cílů a struktury nejstarší části sociální geografie, totiž té zaměřené na problematiku zemědělství, resp. venkova a krajiny. Tento příklad je zároveň pokusem o širší zarámování problematiky vývoje krajiny vyvolané změnou jejich funkcí od převážně výrobních ve společnosti tradiční k převážně spotřebním funkcím (české a dalších vyspělých zemí) krajiny současnosti.

2. Klasické období geografie zemědělství

Geografie zemědělství měla až do padesátých let minulého století několik hlavních témat, v nichž se odehrávaly hlavní výzkumné a publikační aktivity a které při určité generalizaci můžeme hodnotit jako naplňování první fáze vědeckého výzkumu. Totiž především popis reality. Vycházely z naplňování funkce, kterou bylo od konce 19. stol. poznání, popis i částečné vysvětlení rozložení zemědělských aktivit na Zemi, ať už v globálním, regionálním či lokálním měřítku. V globálním pohledu šlo o využití geografických znalostí v poznání komparativních výhod určitých oblastí světa pro produkci určitých zemědělských výrobků, jejich ceny, územní uspořádání produkce a farem a možnosti dostat tyto produkty na světový trh, resp. k jejich domácímu spotřebiteli. Takto se formovala část geografického poznání zemědělství v konci 19. a počátkem 20. století jako „business geography“ (též „commercial geography“, zbožíznalecký směr studia geografie). Představovala do určité míry podklad pro ovládání a hospodářské využívání kolonií a oblastí zájmů evropských zemí, USA, případně Japonska. Někteří geografové proto hodnotí roli geografie tohoto období jako významnou podporu formování světového trhu

a ovládnutí zámořských území. Nejvýznamnějšími představiteli tohoto zaměření byli američtí geografové Chisholm, Huntigton, Williams (2002), či němečtí autoři Sapper, Passarge a řada dalších i z jiných zemí (viz Falkowski, Kostrowicki 2001, s. 17). Že přitom nejde o zcela zastaralé pojetí svědčí struktura studia na některých ekonomických školách i moderní publikace současnosti (Clay 2004).

Dalším tématem zájmu některých geografů (nejen) počátkem 20. století byly speciální otázky o původu zdomácnění a šíření kulturních rostlin, ať už v podobě pokusů o teoretické vysvětlení na globální úrovni (především Vavilov 1926, 1931; Sauer 1952) nebo studium historie a šíření určitých systémů zemědělství (např. Baker, Finch 1917, van Bath 1963). Podobná témata studovala zemědělství především cestou využití přírodních charakteristik (v té době daleko propracovanějších než sociálně ekonomické charakteristiky) v současnosti, resp. v období po posledním velkém zalednění severní polokoule. U těchto témat byl typický interdisciplinární charakter výzkumu. Nicméně v těchto výzkumech původu a šíření rostlinných a živočišných druhů kultivovaných člověkem, byla geografie využívána spíše z pozic komplexního přístupu, tedy zhodnocením a využitím nejrůznějších dílčích informací o jednotlivých složkách krajiny v jejich průřezu jak regionálním, tak časovým. Falkowski, Kostrowicki (2001) tento směr zaměření geografie zemědělství nazývají historickým, přičemž jeho hlavní rozvoj byl zaznamenán evidentně v USA a Velké Británii a díky ruským autorům Vavilovovi a Sinské. Svoji povahou šlo většinou o studie makroregionálních až globálních souvislostí vzniku a cest šíření kulturních rostlin a domestikace hospodářských zvířat.

Hlavním tématem výzkumu prvního padesátiletí geografie zemědělství však bylo především prostorové uspořádání zemědělských aktivit převážně na lokální a regionální úrovni významně ovlivněné francouzskou školou „la géographie humaine“ (Vidal de la Blache, Demangeona, Brunhese a další). Jejím základním rysem bylo studium a detailní popis činnosti člověka v krajině se všemi specifiky vzájemného vlivu přírody a společnosti charakterizované Hamplem (1998) jako první fáze interakce nazývaná determinace společnosti přírodním prostředím. Zvýšená pozornost byla věnována studiu hospodaření v extrémních oblastech na okraji ekumeny. Kromě jiného šlo i o popis hospodaření v podmínkách horských a velehorských, studium změn nadmořské výšky spojené s poklesem horní hranice rolničení či pastevectví od rovníku k pólům. Jednou z mála opožděných reakcí byly v české geografické literatuře především publikace o využití horských oblastí Československa (Häufler 1955).

3. Poválečný rozvoj geografie zemědělství

V meziválečném období a ještě více po druhé světové válce se geografie zemědělství dosti výrazně orientovala na typologii zemědělství. Protože byla ukončena první etapa geografického poznávání tj. poměrně ucelený popis všech oblastí světa, bylo zřejmé, že ve světě se objevují desítky a snad i stovky různých způsobů tradičního rolnického a pasteveckého hospodaření (případně jejich kombinace), samozřejmě silně závislých na přírodních podmínkách. Jejich klasifikace bylo prvním krokem k vědecké generalizaci zaměřené na hledání obecnějších rysů u zdánlivě odlišných způsobů hospodaření. Geografický výzkum typologie zemědělství byl tedy zaměřen na hledání a defino-

vání určitých základních znaků charakterizujících shodné či podobné vlastnosti zemědělských podniků či oblastí. *Typologie světového zemědělství* jako široce koncipované výzkumné téma představovala na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 20. století zajímavý podnět pro metodologický rozvoj geografie (nejen zemědělství), neboť se autoři pokoušeli o generalizaci znaků výrazně diferencovaných struktur. První typologie zdůrazňovaly závislosti zemědělství na přírodních podmínkách, a proto příslušné typy byly určovány z počátku výhradně, později převážně, podle převažujících agroklimatických a pedologických charakteristik. Prvním pokusem využít také ekonomické podmínky byla typologie Bernharda (1915). Přehled těchto různých přístupů v typologii světového zemědělství podává např. Grigg (1969). Až do šedesátých let doznívalo poměrně velké mezinárodní úsilí nasměrované na hledání takového metodologického přístupu, který by umožňoval celosvětově jednotný přístup pro vymezení typů světového zemědělství. Tomuto tématu byla věnována mimořádná pozornost na mezinárodní úrovni (komise IGU). Typologie světového zemědělství (Kostrowicki 1974) představovala úctyhodné dílo, které mělo i své aplikační vyústění, neboť se stalo jedním z podkladů pro globální hodnocení možností rozvoje světové produkce potravin ve FAO. Úloha J. Kostrowického jak v úrovni stanovení výzkumných cílů a metod jejich dosažení, tak v organizaci celosvětově organizovaného výzkumu byly přitom mimořádné. Typologii světového zemědělství předcházely práce zaměřené na zemědělství jednotlivých regionů (Chisholm, Finch, Vitver, Faulkner aj.), přičemž řada těchto studií byla postupně publikována v *Economic Geography* v letech 1925-43, jak o tom píše Kostrowicki (1973, s. 22-32). Kostrowicki spolu s pracovní skupinou IGU vymezil na základě čtyř skupin sociálně-ekonomických charakteristik 18 základních typů (s několika desítkami podtypů) světového zemědělství. Tyto typy a podtypy zemědělského hospodaření také můžeme využít pro charakterizování velmi diferencovaných forem využití země a stupně přeměny přírodní krajiny na krajinu rurální až urbanizovanou či devastovanou.

Dalším tématem výzkumu geografie zemědělství, především padesátých a šedesátých let, bylo využití země (land use) zpracováváno jinou pracovní skupinou IGU pod vedením Stampa. Úspěch výsledků jeho práce při zmapování využití půdy ve Velké Británii již ve třicátých letech 20. století se promítl do vlivu ve funkci prezidenta IGU v poválečných letech. Nejen že se v mezinárodním měřítku prosadilo vytváření map využití půdy velkých měřítek (viz *World Atlas of Agriculture* 1969), ale také vydávání map využití půdy v měřítcích kolem 1:1 milionu v řadě národních atlasů (viz Götz, ed. 1966; Uhorcak 1963, 1969; Žigrai 1975; Götz 1970 aj.). Zároveň došlo k mimořádnému rozvoji i podrobného mapování využití půdy v řadě evropských zemí. Mezi nimi vynikalo především Polsko, kde rozvoj metodologie i počet realizovaných regionálních studií dosáhl asi nejvyšší úrovně (Kostrowicki 1965; Biegajlo 1965, 1972 aj.). Ale i v jiných oblastech světa byla v této době problematika hodnocení půdních zdrojů, využití zemědělské půdy hodnocení potenciálu úrodnosti častým tématem a v řadě zemí je tato problematika důležitou aktivitou geografického výzkumu krajiny do současnosti. Toto období (třetí čtvrtina dvacátého století), které můžeme označit za období silného rozvoje geografie zemědělství zaměřené hlavně na typologii a land use, v Evropě zvolna končilo a zájem o tato témata se „stěhoval“ do rozvojových zemí. Tam se zakončovala tato etapa rozvoje geografie zemědělství jako samostatné disciplíny ekonomické geografie, kterou bychom mohli nazvat jako etapu *popisně-evidenční a typologickou*. I když obě problematiky přestaly být v současnosti

hlavními tématy geografie zemědělství, je jejich využívání v řadě studií do- dnes funkční, a to zejména ve sféře aplikovaného geografického výzkumu.

Tato etapa poměrně solidní pozice geografie zemědělství v geografickém vý- zkumu rozvojem speciálních technik, jakými bylo mapování land use či geo- grafická typologie, skončila poklesem významu zemědělství v hospodářsky se rychle rozvíjející Evropě a Severní Americe a bezpochyby i s rozvojem letec- kého a družicového průzkumu Země. Ten mohl na velkých plochách a poměr- ně velmi rychle a opakovaně zajistit základní i podrobné zmapování zemské- ho povrchu, tedy to, co pozemní průzkum prakticky pro celou Zemi nikdy do- kázat nemohl. Pro využití dálkového průzkumu Země však bylo potřeba zajistit zmapování části malých modelových území pro vytváření prvotních vysvětlivek a určitou zpětnou vazbu výsledků mapování, či spíše obrazů, této rychle se rozvíjející techniky. Z uvedených důvodů a také kvůli inventarizaci přírodních zdrojů se mapování využití země udrželo dodnes jako jedna z met- od používaných ve výzkumu využívání krajiny a stavu jejího pokryvu. Pří- kladem prací tohoto typu byt z novějšího období, kdy se propojují metody DPZ a metody GIS jsou desítky studií. Na našem území jde o práce Símy a Tollin- gera (1996), Doubravy (1991), Ferance a Ořahela (2000), Lipského (2000) a řa- dy dalších. Z aplikačního aspektu je zajímavé využití záznamů DPZ pro hod- nocení žádostí farmářů o dotace v Evropské unii (viz ukázky na konferenci LUCC/IHDP v Barceloně 1998). Specifická je pak u nás problematika hodno- cení změn využívání krajiny založená na statistických datech o struktuře vy- užití země (Jeleček 1985, dále práce např. Pokorného, Bičíka aj.), která před- stavuje svým rozsahem a rozvinutou metodologií samostatnou problematiku, zde blíže nehodnocenou.

4. Od geografie zemědělství ke geografii venkova

Počátek nové etapy vývoje této disciplíny lze vidět především v posunu od geografie *zemědělství* ke geografii *venkova*, což začalo v západní Evropě již v konci sedmdesátých a počátkem osmdesátých let (Clout 1972, Pacione 1984, Cloke 1989 aj.). Tento posun představoval v geografickém studiu zemědělství určitého území studium dalších souvisejících témat, které na jednu stranu vytvářely „předpoklady“ pro zemědělskou výrobu (přírodní podmínky, napojení na trh zemědělských výrobních prostředků, dodavatele energie, vlastnictví a pronájem půdy aj.) a na druhé straně představovaly související, ale pro far- máře v určitých oblastech klíčové aktivity (zaměstnanost v dalších aktivitách, sezónní zaměstnanost, bydlení na venkově a vztah k zemědělství, rekreační funkce venkova a jejich vazby, land use a jeho změny atd.). *Rurální geografie (rural geography)*, jak se začalo používat místo geografie zemědělství, byla de- finována jako studium lidí, prostoru a prostředí venkova se zvláštním zřete- lem ke společnosti, politice, hospodářství a kultuře a to jak v hospodářsky vy- spělých, tak v rozvojových zemích. Tím, že geografové přebírají některé meto- dy výzkumu od sociologů, ekonomů či urbanistů dostalo studium zemědělství nový rozměr a jak upozorňuje Cloke (in: Johnston, Gregory, Pratt, Wats. eds. 2001, s. 719) jakoby navazuje na někdejší tradice francouzských geografů z počátku 20. století (Demangeon, de la Blache aj.) široce založeným vnímá- ním člověka ve využívaném prostoru, byť na kvalitativně vyšší úrovni. Tímto posunem od popisně-evidenčních a organizačně-technologických znaků se po- sunem k sociálním tématům někdejší „agricultural geography“ (geografie ze- mědělství) posouvá k „rural geography“ (geografii venkova), a tím se připoju-

je k celkovému trendu výrazného posunu geografie směřujícího k široce vnímané *kulturní geografii* (*cultural geography*, možná spíše ve smyslu *human geography*).

Jak uvádí Whatmore (2001) novými impulsy dalšího rozvoje geografie ve směru zemědělství či venkova byly v konci 80. let především studie zaměřené na potravinovou spotřebu v kombinaci s jejich produkcí (Atkins, Simmons, Roberts 1988) a práce Bowlera a Illberyho (1987). Rozšiřují svoji pozornost z pouhého rozboru a hodnocení farmaření na studium celého komplexu řetězců a vazeb, které se v zemědělství a mezi ním a navazujícími aktivitami vytvořily. Jde tedy vlastně o studium celých systémů, respektive subsystémů určité části krajiny (*geografie venkovských systémů*).

Cloke jako jedna z vedoucích osobností tohoto oboru navrhl do perspektivy zaměřit pozornost geografického studia venkova a zemědělství na čtyři oblasti výzkumu (Cloke 1989, s. 191):

1. Vedle studia materiálních a finančních toků je nutné studovat i historii sociální reprodukce a její vztahy s ekonomickou restrukturalizací společnosti celé i její rurální části.

2. Relokace, restrukturalizace a revitalizace kapitálu v zemědělství a další zdroje použitelné v transformaci venkova z prostoru výrobního na prostor vícefunkční.

3. Třídní, sociální a kulturní struktury studovaných lokalit či regionů, které mohou ovlivnit úspěšnost nutné restrukturalizace zemědělství a nových funkcí venkova.

4. Akceptování a „vynucování“ role státu při rozvoji, stabilizaci a restrukturalizaci venkovských oblastí pomocí politických a administrativních struktur studovaných lokalit/regionů.

5. Různorodost témat rurální geografie současnosti

Mimořádně podnětnou prací v tomto kontextu byl sborník studií editovaný Peetem a Thriftem (1989), v němž řada přispěvatelů zásadními příspěvky posouvá geografický výzkum celého systému zemědělství, respektive venkova či jeho významných částí, formulováním nových podnětů v podobě návaznosti, vybavenosti, financování, výkupu a spotřeby zemědělstvím vytvářených produktů (Dicken, Clarke a Wilson, Cloke a další). Tento systém vertikálních i horizontálních vazeb byl v naší ekonomické literatuře definován jako agrokomples. Agrokomples byl v té době popsán také v naší geografické literatuře ještě v období totalitním, ale nepříliš zdařile (Pytlíček 1986). Proti tomu studie Spišiaka (1991, 1996) navazovaly na zahraniční trendy studia a u nás v tomto směru patřily mezi průkopnické práce. Srovnáním těchto studií a našeho úsilí v konci osmdesátých let, musím konstatovat vysoce aktuální a správným směrem zaměřené studium zemědělství, respektive venkova (Bičík et al. 1991). Prací zaměřených na problematiku fungování široce vnímaného agrokomplesu vznikala v zahraniční geografické literatuře v osmdesátých a devadesátých letech celá řada (Illbery 1985), zatímco v našich podmínkách jsme od vcelku správně nastoupené cesty přešli k jiným, pro naše možnosti a potřeby daleko aktuálnějším výzkumům souvisejících především s rozpadem za totality vytvářeného typu agrokomplesu a s problémy celkové transformace zemědělství (Bičík, Götz 1996; Jančák, Götz 1997; Ptáček 1996; studie VÚZE aj.). Přitom je zřejmé, že geografické studium zaměřené na transformaci, současné fungování a perspektivy nově se vytvářejícího agro-

komplexu v Česku představovalo zvláště z pohledu vstupu do EU téma závažné s významným aplikačním dopadem. Jeho zásadním problémem je ovšem naprosto nedostatečná oficiální datová základna, malý zájem subjektů reálně vypovídat o svých aktivitách související samozřejmě i s určitým očekáváním prostředků vkládaných do zemědělství spojených se vstupem do EU (Jančák 1997, 2004). Do této problematiky částečně spadá i studium *komoditních řetězců* od počátku sedmdesátých let studovaných na příkladě Kalifornie (Whatmore 1996, s. 39). Od nich se vyvinulo studium *produkčně potravinových komplexů*, které schematicky autorka dokumentuje. Cílem těchto studií bylo a je nalezení vztahů mezi výrobcí jednoho či více produktů a jejich navazujícími zpracovatelskými závody potravinářského průmyslu a cílovými spotřebiteli.

Počátkem devadesátých let se objevují kritické hlasy na přílišnou sociologizaci geografických výzkumů venkova a nastupují nová témata v geografii zemědělství, resp. venkova. Jde především o potřebu ekonomické restrukturalizace venkova a s ní spojenou restrukturalizaci sociální a environmentální. Předchozí témata však nezanikají, jen se jejich zkoumání zahrnuje do širších souvislostí jak ve smyslu jejich kvalitativních podmínek, tak ve smyslu hierarchie příslušných územních struktur. Objevují se otázky typu: jak a proč jsou některé oblasti venkova pro lidi přitažlivé, jaká je věková, sociální, etnická struktura venkovských komunit, má či nemá stát intervenovat v rurálních oblastech a jak, atd. Těmito otázkami se již tak hodně pozměněná rurální geografie dále mění, neboť musí studovaná témata propojovat s dalšími otázkami (optimalizace venkovského osídlení, suburbanizace, privatizace zemědělství v postsocialistických zemích aj.). Současná rurální geografie se proto zabývá širokým spektrem témat uspořádaných v dimenzích obecné – specifické a zároveň celkové (globální) – dílčí (lokální) a zahrnujících jak interakce přírody a společnosti tak vazby objektivního (rozvojový potenciál) a subjektivního (zájmové aktivity, regulační opatření apod.). Z toho vyplývá určité specifikum venkova. O jeho vyjádření se pokusil Cloke (2001, s. 720): „Ruralita je vnímána jako sociální konstrukce určitých sociálních, morálních a kulturních hodnot na nichž venkovští i další obyvatelé participují“.

V zahraničí se v průběhu devadesátých let zaměřila pozornost na integrální témata, na studium celých systémů souvisejících se zemědělsko-potravinářským komplexem. Ten byl studován ve třech základních částech výrobně spotřebitelského řetězce – tj. ve vlastní zemědělské výrobě a její organizaci, dále ve studiu zemědělských technologií, poradenství a služeb a konečně v oblasti zpracovávání zemědělských produktů, obchodu s nimi a jejich finální spotřeby. Toto studium bylo zaměřeno jednak podle komodit (analyzující stav a přeměnu produkce, zpracování a spotřebu určité komodity v regionální, v makroregionální až globální úrovni (např. Roche, Mc Kema, le Heron 1999; Johnston 1993; Raw, Atkins 1995), jednak podle regionálních zemědělsko-spotřebitelských komplexů. Kromě toho se řada renomovaných autorů pouští do témat, která donedávna byla zpracovávána rozsáhlými interdisciplinárními kolektivy odborníků (FAO a další studie OSN na úrovni globální). Umožňuje to především rozvoj datové základny, dálkového přenosu dat a počítačové techniky, které spolu s rozvojem metodologie bezpochyby přispěly k bouřlivému rozvoji prací zabývajících se světovou potravinovou spotřebou ve vztahu jak k výrobě, tak populačnímu růstu, tak rozvoji mezinárodního obchodu či formování složitých mezinárodních a globálních vazeb. Možná, že toto zaměření je i jednodušší z hlediska dostupnosti potřebných podkladů, neboť územní jednotkou výzkumu je stát, zatímco studie státní a regionální čas-

to naráží na problémy s datovou základnou. *Makroregionální a globální analýzy* potravinové produkce a spotřeby přináší v posledním období např. Raw a Atkins (1995), Shen (1998), Young (1997) a jsou zpravidla zaměřeny na jednu komoditu, resp. skupinu zemědělských produktů.

Globalizace jako aktuální proces světového hospodářství v devadesátých letech minulého století významně ovlivnila i publikované studie zaměřené na zemědělství a venkov. Dochází totiž k transformaci zemědělství ve smyslu otevírání se postupům již dříve aplikovaných v odvětvích průmyslu a služeb. Hoggart, Buller, Black (1995) dokumentují tyto procesy na tehdejší dvanáctce zemí Evropského společenství a dokumentují politicko ekonomické zájmy masové podpory evropského zemědělství a dopad na výrobní a sociální struktury v těchto zemích.

Mimořádnou pozornost zasluhuje rozsáhlé kompendium Douglas, Huggett, Robinson (1999) neboť se autorům podařilo shromáždit špičkové přispěvatele k tématům na pomezí environmentální a humánní geografie, včetně specialistů na „rurální“ geografii (Williams, Illberry a Bowler). Posledně jmenovaní autoři diskutují v tomto sborníku kromě jiného i téma nazvané industrializace zemědělství. Industrializaci zemědělství nebo spíše venkova, není podle nich možno vidět jen jako pouhý nástup mechanizace (jak se často děje), ale spíše jako nástup její třetí či čtvrté vlny. Vedle forem práce v zemědělství, které se průmyslovým aktivitám podobají (skleníková produkce, výkrm brojlerů a prasat apod.) se objevují takové aktivity v širších vazbách zemědělství, které se přebírají z průmyslu (formování širokých dodavatelsko odběratelských vztahů agrokomplexu, dohody o dodávkách zboží v určité ceně a kvalitě, pojištění a půjčky do výroby atd.) a zasahují do navazujících aktivit společnosti. Vedle toho upozorňují na výhody a nevýhody, které s sebou přináší velké investice do agrokomplexu (vlastní industrializace, vytváření agrobussinesu na globální úrovni, formování a rozvoj „zelené revoluce“ apod.) a diskutují dopady těchto procesů na farmáře a obyvatele venkovských oblastí. Je zajímavé, že kritické přístupy k těmto trendům, vyjádřené mimo jiné ve zmiňovaných příspěvcích, navozují i odmítavé přístupy na mezinárodní politické úrovni. Jak uvádí publikace *The State of Food and Agriculture (2001)* na půdě FAO i v orgánech OSN státy jako Japonsko, Norsko, Jižní Korea či Švýcarsko vystupují s kritikou globalizujícího se zemědělství a šířícího se vlivu nadnárodního agrobussinesu a vyslovují obavy o „zachování schopnosti zemědělského sektoru zásobovat veřejnost zbožím se zvláštním zřetelem k prostředí a životaschopnosti rurálních oblastí“ (s. 54). Tyto země, byť každá z trochu jiného důvodu, se postavily do kritického, až odmítavého postoje k probíhajícím globalizačním procesům v zemědělství a potravinové produkci, který již dříve vyjadřovaly některé rozvojové země, jichž se uvedené procesy nejvíce dotýkají. Uvedené protesty spoluformovaly přístup k vlastnímu zemědělství a k probíhajícím globalizačním procesům, který můžeme nazvat „potravinová bezpečnost“ a kterou vnímají jako nutnou úroveň samozásobení (s. 56 tamtéž). Je zajímavé, že tuto problematiku dnes otevírají státy vyznačující se významným dovozem zemědělských surovin a potravin. Taková zemědělská politika byla ještě v nedávné minulosti charakteristickým rysem většiny zemí světa, což bezprostředně vedlo k vysoké úrovni uspokojování domácích potřeb vlastním zemědělstvím na úrovni státu.

Zvlášť výrazný je v současnosti konečně nárůst zájmu o studium důsledků produkce a distribuce potravin na zdravotní stav obyvatelstva. Např. *Whatmore (2001)* uvádí následující tři zaměření (s. 11-12):

1. Studium zemědělství z hlediska závislosti a vazeb na přírodních podmínkách a zákonitostech a ve vztahu ke genetickým, chemickým a biologic-

kým dopadům industrializujícího se a globalizujícího se zemědělství jak na lidské, tak na zvířecí zdraví, což se projevuje v zemědělské politice, změnách využití půdy a praktikách hospodaření a dopadá i na lidskou spotřebu.

2. Druhý směr současného výzkumu rurální geografie je zaměřen na spojení zemědělské produkce a navazujících aktivit s otázkami spotřeby potravin. Objevují se dvě linie takového výzkumu. Prvá je orientovaná na sociální konstrukci pojmu kvalita spotřeby potravin resp. výživy – tedy dostatečnost či dokonce strukturální úplnost (zde myšlena zřejmě ve smyslu strukturální vyváženost spotřeby potravin z hlediska zdraví – pozn. autora, např. Marsden, Arce 1995, cit. v Whatmore 2001; Allaire, Boyer 1995, cit. v Whatmore 2001) a druhá spíše ve smyslu vnímání spotřeby potravin v širších sociálních a kulturních souvislostech (Cook, Crang 1996, cit. v Whatmore 2001), dokumentujících lokální a regionální specifika spotřeby potravin využitelná v rozvoji agroturistiky a prezentace místa či regionu.

3. Třetí směr těchto výzkumů se zabývá již vyloženě negeografickými otázkami kvality spotřeby potravin, případně i krmiv, na stavbu organismu a konsekvence vyplývající z dané spotřeby na zdraví, rezidua látek v těle člověka či zvířat atd., čímž se propojuje s výzkumem biologicko environmentálním ovšem s výrazným akcentem územním. Takto orientované studie spoluvytvářejí nové zaměření v sociálních vědách zaměřených na zdraví obyvatelstva v území.

6. Místo závěru

Podle Falkowského a Kostrowického (2001 s. 19) další početnou skupinou studií výrazně kompendiálního charakteru jsou monografie *geografie zemědělství* zaměřené na celý zemědělský sektor s přístupy odpovídajícími jednotlivým etapám vývoje rurální geografie. Těch byla s odlišnou strukturou vydána celá řada (Enyedi 1967; Rakitnikov 1970; Pacione 1986; George 1970 aj.).

Je obtížné jednoduše vyjádřit posun rozdílných cílů a struktury obsahu studia zemědělství a venkova v průběhu více než století. Snad nejbližší je tomuto vývoji pojetí proti původní užší geografii zemědělství daleko širší pojem „rurální“ geografie (geografie venkova). Falkowski, Kostrowicki (2001, s. 18) dokumentují poměrně velmi staré a tradiční zaměření geografie zemědělství na problematiku ochrany a konzervace prostředí před zemědělstvím, resp. pro zemědělství. Jde především o studium datované již z dvacátých a třicátých let 20. století zaměřené na problematiku vodní a větrné eroze nově zemědělsky využívaných regionů USA (Baker, Whittlesey, Sauer aj.) a podobné studie o čtvrtstoletí mladší z území SSSR (Sauškin, Strumilin aj.). Vzhledem k tomu že podobné zaměřené studie vznikaly i v dalších zemích jako odraz studia vztahu přírodních poměrů a zemědělské aktivity (Brinkmann, Engelbrecht aj.) je třeba vnímat těsný vztah mezi studiem zemědělství a podmínek prostředí v němž se realizuje. Není proto možné nezmínit se o ještě jednom pojmu, který s touto problematikou souvisí. Tím je pojem *environmentální geografie*. Nejen, že spíše do takto vymezeného prostoru v rámci geografických věd je vhodné zařadit problematiku naznačenou v předchozím odstavci (pod bodem 3.), ale také z pohledu jak tradic výzkumů na pomezí zemědělství a prostředí, tak nových funkcí současného zemědělství a venkova. Tím máme na mysli především zdůraznění neprodukčních funkcí venkovské krajiny a podíl venkovského (včetně zemědělského) obyvatelstva na jejich zajištění. Jde o převážně spotřební funkce – ekologické, vodohospodářské, rekreační a další

ve venkovské krajině, které musí být studovány komplexně (včetně donedávající dominantní funkce zemědělsko produkční) k zajištění kvality života obyvatelstva a zachování podstatných přírodních systémů v krajině. Jedině tímto způsobem je možné se přiblížit konceptu trvale udržitelného života či naplnění třetí etapy vývoje interakce přírody a společnosti, totiž kooperace (Hampl 1998). Dosažení tohoto stavu, který bychom mohli charakterizovat jako trvale udržitelný život venkova může významně přispět studium dynamiky využití země. Nemělo by ovšem být zaměřeno pouze na interpretaci změn rozlohy jednotlivých kategorií či celkové struktury ploch, ale tyto interpretovat jako důsledky změny funkcí krajiny spojené s rozvojem společnosti a její schopností alespoň pochopit a případně i koordinovat interakci společnost – příroda jednak obecně, jednak aplikovaně v konkrétním území.

Literatura:

- ATKINS, P., SIMMONS, I., ROBERTS, B. (1998): People, land and time. An historical introduction to the relations between landscape, culture and environment. Arnold, GB and Oxford University press, USA, 286 s.
- BAKER, O. FINCH, A. (1917): Geography of world's agriculture. US department of agriculture, Washington, 149 s.
- van BATH, S. (1963): The agrarian history of western Europe AD 500–1850. Longmann, London, 268 s.
- BERNHARD, R. (1915): Die Agrargeographie als wiissenschaftliche Disciplin. Petermanns geogr. Mitteilungen, 61, s. 12-18, 99-103, 179-182.
- BÍČÍK, I. et al. (1991): Geografie zemědělství II. Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PŘF UK, Praha, 157 s., přílohy.
- BÍČÍK, I., GÖTZ, A. (1996): Regionální aspekty transformace českého zemědělství. In: Hampl, M. a kol.: Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice. PŘF UK, Praha, s. 239-253.
- BIEGAJŁO, W. (1965): Výzkumy využití půdy v Polsku. Sborník ČSZ, 70, č. 3, Naklad. ČSAV, Praha, s. 251–262.
- BIEGAJŁO, W. (1972): Sposoby využívania ornej pody. Porovnavacia študia na príklade Polska, ČSSR a Maďarska. Geografický časopis, XXIV, Bratislava, s. 9–17.
- BOWLER, I. R., ILLBERY, B. W. (1987): Redefining agricultural geography as the geography of food. Area 19, s. 327-332.
- CLAY, J. (2004): World agriculture and the environment. A commodity by commodity guide to impacts and practises. Island Press, Washington, 570 s.
- CLOKE, P. (1989): Rural geography and political economy. In: Peet, Thrift: New models in geography. The political economy perspective. Unwin Hyman Ltd., UK, s. 164-197.
- CLOUT, H. (1972): Rural geography: An introductory survey. Pergamon, Oxford.
- DOUBRAVA, P. (1991): Utilisation of remote sensing methods for applications in urban areas. AUC–Geographica, XXVI, č. 2, UK, Praha, s. 65–79.
- DOUGLAS, I., HUGGETT, R., ROBINSON, M. (1999): Companion encyclopedia of geography. The environment and humankind. Routledge, New York, 1021 s.
- ENYEDI, G. (1967): The changing face of agriculture in Eastern Europe. Geographical Review, 57, s. 366-368.
- FALKOWSKI, J., KOSTROWICKI, J. (2001): Geografia rolnictwa swiata. PWN, Warszawa, 516 s.
- FERANEC, J., OŤAHEL, J. (2000): EEA Phare topic link on land cover (PTL/LC). Task 6 assesment of land cover and land use changes in the accession countries. Task 6. 1. Evaluation of methodology, paper, 14 s.
- GEORGE, P. (1970): Precise de geographie rurale. Paris, 360 s.
- GÖTZ, A., ed. (1966): Atlas ČSSR. ČSAV, ÚSGK, Praha, 58 mapových listů.
- GÖTZ, A. (1970): Unification and standardisation of agricultural maps in national and regional atlases. Brno, 102 s.
- GRIGG, D. (1969): The agricultural regions of the world. Review and reflections. Economic geography, 45, č. 2, s. 95-132.

- HAMPL, M. (1998): Realita, společnost a geografická organizace. Hledání integrálního řádu. Univerzita Karlova, Praha, 110 s.
- HAMPL, M., GARDAVSKÝ, V. (1982): Základy teoretické geografie. Univerzita Karlova, SPN, Praha 85 s.
- HÁUFLER, V. (1955): Horské oblasti v Československu a jejich využití. Academia, Praha, 127 s.
- HOGART, K., BULER, K., BLACK, R. (1995): Rural Europe: Identity and Change. Arnold, London, New York, Sydney, 319 s.
- ILLBERRY (1985): Agricultural geography: a social and economic analysis, Oxford university press, Oxford, 226 s.
- JANČÁK, V. (1997): Územní diferenciace českého zemědělství v období transformace. Disertační práce. Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PŘF UK, Praha, 149 s.
- JANČÁK, V., GÖTZ, A. (1997): Územní diferenciace českého zemědělství a její vývoj. Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PŘF UK, Praha, 81 s.
- JANČÁK, V. (2004): Geografie zemědělství a rurální geografie: základní pojmy a metodické přístupy jejich výzkumu v období transformace Česka. In: Jančák, V., Chromý, P., Marada, M. (eds): Geografie na cestách poznání. Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PŘF UK, Praha, s. 180-191.
- JELEČEK, L. (1985): Zemědělství a půdní fond v Čechách ve 2. polovině 19. století. Academia, Praha, 283 s.
- JOHNSTON, R., J. ed. (1993): The dictionary of human geography. 4th edition, Blackwell publishers Inc., Oxford, 576 s.
- JOHNSTON, R. J., GREGORY, D., PRATT, G., WATTS, M. (eds. 2001): The dictionary of human geography. 4th edition, Blackwell publishers Inc., Oxford, 958 s.
- KOSTROWICKI, J. (1965): Land utilization in East-Central Europe. Case studies. Geographica Polonica, 5, Warszawa, 498 s.
- KOSTROWICKI, J. (1973): Zarys geografii rolnictwa. PAN, Warszawa, 631 s.
- KOSTROWICKI, J. (1974): The typology of world agriculture. Principles, methods and model types. PWN, Warszawa, 74 s.
- LIPSKÝ, Z. (2000): Sledování změn v kulturní krajině. Učební text pro cvičení z předmětu krajinná ekologie. ČZU, Lesnická fakulta, Ústav aplikované ekologie, 71 s.
- PACIONE, M. (1984): Rural geography. Harper and Row, London, 384 s.
- PACIONE (ed. 1986): Progress in agricultural geography. Croom Helm, London.
- PEET, THRIFT (1989): New models in geography. The political economy perspective. Unwin Hyman Ltd., UK, 365 s.
- PTÁČEK, J. (1996): Czech agriculture in Transition. Geografie – Sborník ČGS, 101, č. 2, ČGS, Praha, s. 110-127.
- PYTLÍČEK M. (1983): Agrokomplex střední Moravy. Sborník ČGS, 88, č. 2, Academia, Praha, s. 115-126.
- RAKITNIKOV, A. N. (1970): Geografija selskogo chozjajstva. Problemy i metody issledovaniya. Mysl, Moskva, 342 s.
- RAW, M., ATKINS, P. (1995): Agriculture and food. Collins educational, 192 s.
- ROCHE, M., MCKEMA, M., le HERON, R. (1999): Making fruitfull comparisons: southern hemisphere producers and the global apple industry. Tijdschrift voor, 90, s. 410 – 426.
- SAUER, C. O. (1952): Agricultural origins and dispersals. The American geographical society, New York, 110 s.
- SHEN, J. (1998): Chinas future population and development challenges. The Geogr. Journal, 164, č. 1, s. 32- 40.
- SPIŠIAK, P. (1991): Agrokomplex a jeho priestorové vzťahy. In: Bičík, I. et al. (1991): Geografie zemědělství II. Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PŘF UK, Praha, s. 29-41.
- SPIŠIAK, P. (1996): The Current Rural Landscape and Agriculture in Slovakia. Acta Facultatis Retum Naturalium Universitatis Comenianae, XXXVII, UK, Bratislava, s. 214-221.
- ŠÍMA, M., TOLLINGER, J. (1996): Immission capacity of the forests in the Czech socialist republic. In: Power plantemissions and their ecological effects. Repport 311, IVA, Stockholm, s. 115-122.
- The State of Food and Agriculture. FAO, Roma 2001, 280 s.
- UHORCZAK (1963): Uzytkowanie zemi i rolnictwo. In: Geografia powszechna, 2, PWN, Warszawa, s. 142-209.
- UHORCZAK (1969): Polska. Przegladowa mapa uzytkowania ziemi:1 mil., 9 map, Warszawa, 31 s.

- VAVILOV, N., I. (1926): Studies on the origin of cultivated plants. Leningrad.
- VAVILOV, N., I. (1931): The probléme of the origin of the world agriculture in the light of the latest investigations. London.
- WHATMORE, S. (1996): From farming to agrobusiness: The global agro-food system. In: Johnston, Taylor, Watts (eds.): Geographies of global change: remapping the world in the late twentieth century. Blackwell, Oxford, s. 36–49.
- WHATMORE, S. (2001): Agricultural geography 10–13. In: Johnston, R. J., Gregory, D., Pratt, G., Watts, M. (2001): The dictionary of human geography. 4th edition, Blackwell Publishers Inc., Oxford, 958 s.
- WILLIAMS, M. (2002): European expansion and land cover transformation. In: Douglas, Huggett, Robinson (eds.): Companion encyclopedia of geography . The geography and humankind. Routledge, London, 1021 s.
- World Atlas of Agriculture. Novara, Instituto Geografico de Agostini, Řím 1969.
- YOUNG, L. (1998): World hunger. Routledge, London, 184 s.
- ŽIGRAJ, F. (1975): Poznámky k metodike mapovania využitia země. Geografický časopis, 27, č. 3, Ggú SAV, Bratislava, s. 290–292.

(Pracoviště autora: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Albertov 6, 128 43 Praha 2; e-mail: bicik@natur.cuni.cz.)